

մէջ, որոյ արգասիքն եղեւ բարեկամութիւն, զորքն բանակեցաւ ի Բամա:

Ռիշար զնայ յԱքեայ կազմել իւր ուղեւորութեան պատրաստութիւնքն, մինչդեռ ի բանագնացութեան էր ընդ Սուլթանի, թէեւ թշնամութիւնք դեռ շարունակէին: Սալահատդին պաշարեց զՅոպպէ, բայց Անգղիոյ թագաւորն փութալով յօգնութիւն, յՕգոստոսի 8 ին կանգնեց մի յաղթանակ, որով ջնջեց իւր համբաւից այն բիծն, որ իւր վերջին ժամանակի վարքն ազարտել էին:

Սեպտեմբերի 4 ին ի Յոպպէ, ուր Անգղիոյ թագաւորն հիւանդ էր, կոեցին Սալահատդինի հետ մի եռամեայ զինադուլ: Մի երկար սահման սկսեալ ի Յոպպէէ մինչ յԱքեայ դրուեցաւ Քրիստոնէից, Ասկալոն՝ Գազա, Գարուն հիմնայտակ եղին. Անտիօք եւ Տրապոլիս շահադրութեան մէջ յիշուեցան, եւ ոչ մի բան սահմանեցին ի պատերազմի գերեալ քրիստոնէից ազատութեան կամ ճշմարիտ խաչի վերադարձման մասին: Զինադուլի ստորագրութենէն զկնի, անմիջապէս վաճառականութիւնն ճաստատուեց ի մէջ Քրիստոնէից եւ Մահմետականաց, նոյնպէս Երուսաղէմայ ուխտագնացութիւնն սկսուեց: Բայց որովհետեւ յոյժ խաչակիրք օգուտ քաղեցին այդ թողատուութիւնից, ուստի Ռիշար պահանջեց Սալահատդինից ընդունել միայն նոցա, որք կունենային ի ձեռի՝ իւր կամ Շամպայն կոմսի թողատուութեան հրամանագիրն, որ մերժեց բոլոր Գաղղիացւոց: Սալահատդին յայտնեց, որ իւր կրօնքն արդիւրձ էր իւրեան յետս դարձնել մի ուխտաւոր անկարեւոր պատճառաւ, եւ նա ընդունում էր մարդասիրաբար բոլոր ուխտաւորքը, որք զային յերկրպագութիւն Ս. Գերեզմանին: Անգղիոյ արքայն թողեց զՊաղեստին յ9 Հոկտեմ. 4492, առանց տեսանելոյ զԵրուսաղէմ:

Ռիշար զղատաքաւ իւր կրած աղետեօք եւ լա հասկացաւ, որ չէ պարտ արհամարհել մինչ անգամ անդոր թշնամին: Զհամարձակելով անցանել ի Գաղղիոյ, Գերմանիոյ ճանապարհն բռնեց. նաւն ալիս՝ ծովեամբ անկանելով ի կողման Աւստրիոյ, Ռիշար կամեցաւ ուխտաւորի զղեստով անցանել Լէոպոլտ դքսի սահմաններէ, բայց վրէժխնդրութիւնն յար ընդ միշտ արթուն է: Լէոպոլտ բաց ի իւր նախատանաց ռիւից ունէր եւ իւր ազգական Կոնրադ Մօնտֆէրայի մահուան վրէժխնդրութիւնն, որոյ պատճառն Ռիշար-

րին կը տար. իրազեկ լինելով Անգղիոյ թագաւորին հասած արկածից, նորա ետեւից պնդեցաւ: Ռիշար ճանաչուելով, բանտարկուեց եւ եղաւ ի զիպահոջ ի զղեակն Տիէրէնտէնի՝ Հաղամար ասպետի պահպանութեան ներքոյ: Գերմանիոյ կայսր Հենրիկոս Գ.Ն*), ըստ որում կատէր զարքայն Անգղիոյ նորա Թանկրէդի երկու Սիկիլիայց թագաւորի հետ ունեցած մրտերմութեան մասին, զնեց զնա Լէոպոլտ դքսից 60.000 մարկով եւ բանտարկեց ի զղեակն Թրիէֆի, ուր քաղցրութեամբ կը վարուէին իւր հետ: Աւատական վարչութեան օրինաց հետեւելով վեհասպետի կալանաւորութիւնն արգելեալ էր, բոլոր հպատակաց պարտաւորութիւնն էր աճապարել ի փրկութիւն իւրեանց արքային, ուստի Անգղիոյ եպիսկոպոսն, ասպետքն եւ ժողովուրդն փութացին հանգանակել եւ վճարելով պահանջեալ գումարն՝ ազատեցին իւրեանց արքայն:

Ռիշարի զնալէն 3 ամիս յետոյ մեռաւ Սալահատդին ի 4 Մարտի 4493 ի հաւակի 37 ամաց. իւր ժառանգաց չնոդեց մի պալատ. մի պարտէզ եւ անշարժ կայք անգամ. բոլոր իւր հարստութիւնն բաղկանում էր 47 կտոր արծաթից եւ մի կտոր ոսկուց: Մահուան անկողնոյ վերայ ասաց իւր պաշտօնէից մէկին. «վեր առ այդ զգեստդ եւ ցոյց տալով հասարակութեան յայտնէ, թէ այս միայն կարէ տանել ընդ իւր արեւելքի տէրն»: Հրաժարական ողջոյն տալով իւր Աֆգալ որդուն, արտաբերեց այս խօսքս. «Երկնչիր Գերագոյն էակից եւ հնազանդիր նորա պատուի-

(*) Որքի Ֆրէտէրիկոսի Ա. որ լինելով նախ թագաւոր Հռովմայեցւոց, զկնի մահուան հօր իւրոյ պսակուեց կայսր 44 Ապրիլի 4491 ամի ի Կղեստէն պապէ: Զունենալով իւր հօր առաքինական բարեմասնութիւնքն, մի աշխատեալ անգթութիւն գործեց, որ նախատիրք բերաւ իւր անուան եւ պատուին. տիրապետելով Սիկիլիոյ նեկապատիքի խօքելութեամբք ապահովցաւ թանկերդի կինն եւ որդիքն, որք էին ժառանգ Սիկիլիոյ, զալ առ ինքն առանց երկնջելոյ. բայց ապա զրպարտելով թագուհին փակեց զնա ի բանտի, այրեց կենդանոյն պետական աւագանիքն, կախեց կամ ողջ թաղեց հոգեւորականքն եւ թագուհւոյ մերձաւորքն, բացաւ թանկերդի եւ նորա որդւոյ բօժէրի դաժարանքն եւ յափշտակեց նոցա զլիթի թագին պատճառելով թէ յափշտակել էին: Հենրիկոս ջանայք միշտ տիրապետել արեւելեան Հելլենական — կայսրութեան եւ միացնել արեւմտեան եւ արեւելեան եկեղեցիքն, սակայն վաղամեռիկ լինելով յարդիւնս չածեց իւր յատակագիծն: Մեռաւ ի Մէլսի ի28 Սեպտեմբերի 4497 ի հասակի 33 ամաց: Սա է Լեւանի Կիլիկիոյ իշխանին թագ յոգն:

այս ինքն իզարէլի դուստր Ամօրի Ա. այն որ առաջ ամուսնացել էր Հումֆրուայի եւ Կոնրադ Մօնտֆէրաւի հետ :

Գերմանացի խաչակիրք ընդ առաջնորդութեամբ Հենրիկոս Բարաանի դքսին եւ Կոնրադի սկսեցին Վալրամի ձեռնարկած պատերազմն. առին զՊէրուժ՝ Ամօրի Բ. Թագադրուեց եւ պատուեց : Սիդօնի առընթեր յաղթեցին Սալահատդինի եղբօր, մինչդեռ Բօէմոնդ Գ. Անտիոքայ իշխանն առնելով զՃէպպա եւ Լաւոդիկէ միացոյց իւր իշխանութեան հետ : Խաչակիրք պաշարեցին ապա Տարոնա ամրոցն զրեթէ երկու ամիս. բայց իւրեանց մէջ ծագած երկպառակութեան եւ Հենրիկոս Գ-ի մահուան գուժի պատճառաւ՝ հարկադրուեցան վերադառնալ յԵւրոպա : Ուղեւորութեան պատրաստութեանց մէջ Ֆրէտէրիկ Աւստրիոյ դուքսն, մականուանեալ Ուղղափառ, զրաւեցաւ ի կենաց ի հասակի 24 ամաց ի 16 ապրիլի 1198: Գերմանացի իշխանաց զնալէն զկնի Ամօրի Բ. նորոգեց Այուքեան իշխանաց հետ զինադուլն 3 տարի եւ կէս ժամանակաւ, սկսեալ ի 24 Յունիսի 1198:

Հազիւ Իննսօսան Գ. 1) մեծ քահանայապետն համբարօնել էր առաքելական զաճն, որ մտածեց կազմել մի չորրորդ խաչակրութիւն Երուսաղէմայ Թագաւորութիւնը վերականգնելոյ համար. սակայն պարագայք թոյլ չստուն կատարուր, վասն զի Անգղիոյ եւ Գաղղիոյ Թագաւորք միմեանց հետ մաքառելով եւ կայսերք իւրեանց Խաչակիր դործերով զբաղուած լինելով՝ անհրաժեշտ էր, որ իւրեանցի մի ծանրագոյն ուղեւորութիւն ցանկանային, ուրեմն հարկաւոր էր որ նախախնամութիւն հնարէր մի զործիր վառելու ժողովրդեան եռանդն՝ այդ զործիրդ էր Ֆուլք ժողովրդապետն, որ

այն դարու յառութեանց վերայ քարոզելով՝ մի մեծ սրբութեան համբաւ էր վառտակել : Պապն լսելով նորա քարոզի հրաշագործ զօրութիւնն, յանձնեց քարոզել մի Խաչակրութիւն : Ֆուլք ներկայանալով մի զինախաղութեան մէջ, որոյ յարգարարն էր Շամպայնի դուքսն, այնպիսի ազդու եւ զրդիչ կերպիւ ճառեց, որ առ յապալն բազմաթիւ ասպետք եւ կոմսք առին ըզխաչ, որոց օրինակին հետեւելով եւ այլ իշխանք, ի թիւս որոց Շամպայնի մարաշախտ Ժօֆրուա Վիլ՝ այս խաչակրութեան պատմիչն, ընկերացան նոցա հետ. միայն բազումք ի նոցանէ այն մտքով խաչակրուեցան, որ յապահովի մնան Ֆիլիք — Օգոստոսի վրէժխնդրութիւնից, քանզի նորա ընդդէմ ծառայել էին Ռիչար Առիւծասարտին :

Այս չորրորդ խաչակրութիւնս կատարուեց. սա է ամենաերեւելիներից մինն իւր արտադրած արդեանց մասին, բայց արդէն յայտնի է՝ թէ որպիսի առիթք իւր սկզբնական նպատակից փոխելով դէպ յայլուր ուղղեցին 2) :

ԽԱՇԱԿՐՈՒԹԻՒՆ 1212:

Խաչակրաց առաջին դիտաւորութիւնն բոլորովին մոռացման էին տուել, բայց Իննսօսան Գ. միշտ տառաջի աչաց ունէր այդ եւ իւր միակ նպատակն էր սուրբ երկրի ազատութիւնն : Իւր եւ կարդինալաց եկամտից տասանորդն եւ հոգեւորականաց քառասներորդն զօհել էր վասն իրագործման այդ նպատակի, բայց յաջողութիւնն չը համապատասխանեց իւր ճգանց. ի Գերմանիա տիրեալ պառակտումն, ի Գաղղիա եւ Մանդիկա եղեալ պատերազմքն, Ալքիժացոց ունեցած կռիւն ընդ Եկեղեցւոյ՝ արգելք եւ խոչընդոտք եղին արեւելեան ուղեւորութեան : Երկուտասաներորդ զարու մարդկանց յախուռն եռանդն խաչակրութեանց առթիւ յայտնուեց միայն մի զրեթէ՝ անհաւատալի անմտութեան ձեռնարկութեան մէջ, որ 1212 ամն հռչակաւոր կացուցանէ : Մի բոյլ մանկունք խաչակրուեցան ի Գերմանիա, ի Գաղղիա զնալ եւ տիրապետել զԵրուսաղէմ. այս նորատի ֆանատիկականաց բազմաթիւ հրոսակըն անցան Ալպեան լեռինքն եւ հասան յատալիա, ուր վաստակը եւ Թշուառութիւնն զահալիժեցին նոցա նախ քան զժամանակ ի զերեդման, մօտ 50,000 այս անմղներկից Մարսիլիոյ ճա-

(1) Այս պատգ, որ ընտրուեց քահանայապետ ի 1198 ամի, Հռովմէական Եկեղեցւոյ ամենաերեւելի պապերի մինն է. իւր սկզբունքն նոյն լինելով ընդ Գրիգոր Է-ի, առաւել քան զնա նկրտեց համաշխարհական տիրապետութեան ձգտման. հաստատաւոր էր նա, Տարապախօս եւ անվեհեր, մինչ այն աստիճան, որ Կայսեր իրաւունքն, որ ունէր Հռովմայ վերայ, ոչնչացրաւ : Իննսօսան բանադրեց Ֆիլիք — Օգոստոս Գաղղիոյ արքայն, վասն զի նա արձակելով Տանիմարի Թագաւորի դուստրն, ամուսնացել էր Ալեքսանդր Գերմանիոյ դքսի դուստր հետ : Նոյնպէս եղովեց եւ Լէոնի (Սպանիա) Թագաւոր Ալֆօնս Թ. Ը : Մեռաւ 1216-ին :

(2) Եկեղեցական ակնարկում է Լատինացոց Կ. Պօլսոյ տիրապետման, որ այդ չորրորդ Խաչակրութեան միջոցաւ եղեւ. նա զայդ լէ յիշում աստ, վասն զի սրտմեղ է իւր զրքի արեւելեան — Բիւզանդեան կայսրութեան տրամուլթեան մասի մէջ :

նապարհն բռնեցին և եղեն նախնիրը գերիվաճառ փաճառականաց, որք նոցա խոտտանկով մի ծրի հանապարհորդութիւն ի Պաղեստին, փաճառեցին Ափրիկայ Արաքսացոց:

(Շ-բ-ն-է-է):

թ. չ. ԱՌԱՅԵԼԵԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԻՔ

Պ.ԼՂ.ԸՐՇ.ԸՊԼՏ ԴԵՂ.Ը.ԴԻ

(Շ-բ-ն-է-է-է):

Տաճարի հարաւային խորանի դռնէն կմանեն երկու խորանը ևս մէջէմէջ դռներով:

Հիւսիսային և արեւելեան կողմի խորանները յարդարեց պահարան եկեղեցական բոլոր թանկագին զարդուց և մասանց սրբոց՝ իբրեւ թանգարան հնութեանց՝ գեղեցիկ դարակներով. որոց յառաջնում գետեղեց զգեստք, արծաթեղէն սպասք և հնութիւնք. երկրորդի մէջ բոլոր սրբութիւնք. իսկ հարաւային խորանը օրհներով անուամբ սրբոյն Պէդրգայ զօրավարի, մեծամեծ դարակներով զարդարեց՝ առ ձեռն գործադրելի սպասուց համար պահարան:

Այս երեք խորանաց կիսազմբէթներու գլուխը ոսկեզօծ մեծ խաչերով զարդարեց, և կապարով ծածկեց:

Եկեղեցւոյ մէջ հին խորանների դռները բարձրացրուց և կամարակապ բարաւորեց. առաջին դասերը որպէս և առեանը Ըստուածածնի սեղանոյ յառաջ՝ թափուածու և ծաղկաձև երկաթի վանդակներով պատեց. Իջման տեղի սեղանոյ, առեանը ևս արձակ լինելու համար հանդիսաւոր օրերում Եկեղեցական ուխտը թափօր կանգնելու, Լղիաղար Սաթու-

ղիկոսի դրած երկու ստուար քարերը վերջնել տուաւ:

Իսկ Եկեղեցին զարդարեց ջահաձև ապակեայ գեղեցիկ կանթեղներով, որպէս առաջի դասը, նոյնպէս և Իջման տեղոյ Սաթուղիկէի շրջապատը. ըստ որոյ և Եկեղեցւոյ միջին վայելչութիւնը համակերպելու՝ ըստ մեծ վայելչութեան անուանն, Ըւազ խորանի և սրբոյն Ստեփաննոսի և սուրբ Յովհաննու սեղանների համար թանկագին վարագոյրներ բերել տուաւ, — նուէրք Տփիսիսեցի բարեպաշտից. — կարմիր մախմուր աւազ սեղանին, և գեղին ծաղկեայ աթլաս երկու սեղաններին:

Տաճարի այս շինութեանց հետ Սաթուղիկոսարանը ևս զարդարեց Սահափառ Հայրապետը վայելուչ շէնքերով. Սաթուղիկոսարանի մօտից դուռը՝ որ իւր նեղ և անձուկ փոքրկութեամբ անվայել էր Սաթուղիկոսական տան, փակեց զայն, և նորանից ինն կանգուն դէպ ի հիւսիս Սաթուղիկոսարանի ներքնայարկը բանալով, սենեկաց միջոցը կտրեց և մեծ ու կամարայարկ դուռն կանգնեց սրբատաշ քարով. որոյ ներքին ելքը դէպ ի վեհարան՝ երկու կողմից քարէ սանդուղիներով բարձրացան. և այս դրան ներսի կամարայարկի վրայ՝ տախտակամած և դեղազործեալ նոր դուռն կանգնեց դէպ ի Սահարան շրջափակ ապակի լուսամուտներով, գրեթէ Սաթուղիկոսարանի կիսաբաժնի մէջ, այն տեղ՝ ուր Յովհաննէս Սաթուղիկոսն ևս դուռն էր թողել, բայց Ներսէս Սաթուղիկոսը փակեց:

Իսկ զբառան մուտքը՝ որ բոլորովին անյարմար էր Ըթուոյս մեծ վայելչութեան, և տանեաց ճանապարհով Սահարանի